

უხამსი და შეურაცხყოფილი გამონათქვამების გამოხატვის თავისუფლებით დაცვის ფარგლები თბილისის სააპელაციო სასამართლოს ერთი დადგენილების მაგალითზე

I. შესავალი

გამოხატვის თავისუფლების ფარგლებთან დაკავშირებით აქტიური მსჯელობა და კამათი მიდის თითქმის ყველა სამართლებრივ სისტემაში.¹ საქართველოს შემთხვევაში განსაკუთრებით პრობლემურია შეკრებისა და მანიფესტაციის დროს წარწერიანი ბანერებით გამოხატული პროტესტისა და საზოგადოებრივი წესრიგის დარღვევის ურთიერთმიმართება.² საქართველოს საკონსტიტუციო სასამართლოში გასაჩივრებულია საქართველოს ადმინისტრაციულ სამართალდარღვევათა კოდექსის 166-ე მუხლით გათვალისწინებული წვრილმანი ხულიგნობის კონსტიტუციურობა აზრის, ინფორმაციის, გამოხატვისა და შეკრების თავისუფლების კონტექსტში.³ გამოხატვის თავისუფლების გარეშე შეუძლებელია როგორც საზოგადოების, ისე პიროვნების განვითარება.⁴ გამოხატვის თავისუფლებით ასევე დაცულია ისეთი იდეები, აზრები და უხამსი გამონათქვამები, რომლებიც მიუღებელია ხელისუფლებისთვის, საზოგადოების ნაწილისთვის თუ ცალკეული ადამიანებისთვის, არის შოკისმომგვრელი, გამაღიზიანებელი, მოიცავს კრიტიკას და სარკაზმს.⁵ სახელმწიფომ უნდა დაიცვას ობიექტურად იდენტიფიცირებადი ინტერესები და არა ცალკეული სუბი-

¹ ჯიშკარიანი, 2021, 49.

² იხ., საქართველოში ადამიანის უფლებათა და თავისუფლებათა დაცვის მდგომარეობის შესახებ, საქართველოს სახალხო დამცველის ანგარიში, 2023, 162-163.

³ იხ., საქართველოს საკონსტიტუციო სასამართლოს 2019 წლის 7 მარტის N2/6/1367 საოქმო ჩანაწერი საქმეზე, „კონსტანტინე ჩაჩანიძე საქართველოს პარლამენტის წინააღმდეგ“.

⁴ საქართველოს საკონსტიტუციო სასამართლოს 2016 წლის 30 სექტემბრის N1/6/561, 568 გადაწყვეტილება საქმეზე, „საქართველოს მოქალაქე იური ვაზაგაშვილი საქართველოს პარლამენტის წინააღმდეგ“, II-39.

⁵ იხ., საქართველოს საკონსტიტუციო სასამართლოს 2016 წლის 30 სექტემბრის N1/6/561, 568 გადაწყვეტილება საქმეზე, „საქართველოს მოქალაქე იური ვაზაგაშვილი საქართველოს პარლამენტის წინააღმდეგ“, II-40.

ექტური გრძნობები.⁶ შეფასების საგანია, – რა შემთხვევაში არის გამოხატვის თავისუფლებით დაცული პროფანაციული გამოხატვა,⁷ რადგან გამოხატვის ფორმის მხოლოდ და მხოლოდ შეურაცხყოფელი ხასიათი არ არის საკმარისი მასზე კონსტიტუციის მე-17 მუხლის პირველი პუნქტის გავრცელების გამო-სარიცხად.⁸

2023 წლის 2 ივნისს შოთა თუთბერიძე იმყოფებოდა საქართველოს პარლამენტის მიმდებარედ და სამოქალაქო აქტივისტებთან ერთად აპროტესტებდა პრემიერ-მინისტრის მიერ გლობალური უსაფრთხოების ფორუმზე გაკეთებულ განცხადებას, რომლის თანახმად, უკრაინაში რუსეთის შეჭრის მიზეზი იყო უკრაინის ნატოში გაწევრიანების სურვილი.⁹ ის პოლიციამ ადგილზე დააკავა, მას წვრილმანი ხულიგნობის ჩადენას, პოლიციისთვის შეურაცხყოფის მიყენებასა და კანონიერი მოთხოვნისათვის დაუმორჩილებლობას ედავებოდნენ. თბილისის სააპელაციო სასამართლოს ადმინისტრაციულ საქმეთა პალატამ შოთა თუთბერიძის ადმინისტრაციული სამართალდარღვევის საქმეზე დაადგინა, რომ სამოქალაქო აქტივისტის მხრიდან ბანერზე განთავსებული წარწერა „ირაყი“, როგორც უხამსი და შეურაცხყოფელი გამონათქვამი, დაცული არ იყო გამოხატვის თავისუფლებით და შედეგად, დაირღვა საზოგადოებრივი წესრიგი.¹⁰

ნაშრომის მიზანია თბილისის სააპელაციო სასამართლოს ადმინისტრაციულ საქმეთა პალატის 2023 წლის 27 ნოემბრის N4/ა-1428-23 დადგენილების იმ ნაწილის სამართლებრივი ანალიზი, რომელიც ეხება შეურაცხყოფელი წარწერის მიმართებას გამოხატვის თავისუფლებასთან და საზოგადოებრივი წესრიგის დარღვევასთან; აგრეთვე, შეაფასოს სასამართლოს სამართლებრივი მსჯელობისა და არგუმენტების თავსებადობა საქართველოს საკონსტიტუციო და ადამიანის უფლებათა ევროპული სასამართლოების პრაქტიკასთან.

⁶ საქართველოს საკონსტიტუციო სასამართლოს 2009 წლის 10 ნოემბრის N1/3/421,422 გადაწყვეტილება საქმეზე, „საქართველოს მოქალაქეები გიორგი ყიფიანი და ავთანდილ უნგიაძე საქართველოს პარლამენტის წინააღმდეგ“, II-7.

⁷ იხ., აბესაძე, 2022.

⁸ იხ., „შპს თბილისის თავისუფალი უნივერსიტეტის“ სასამართლოს მეგობრის მოსაზრება 2020 წლის 6 ოქტომბრის N2/6/1367 კონსტიტუციურ სარჩელთან დაკავშირებით საქმეზე, „კონსტანტინე ჩაჩანიძე საქართველოს პარლამენტის წინააღმდეგ“.

⁹ პრემიერ-მინისტრი ბრატისლავის გლობალური უსაფრთხოების ფორუმზე, პირველი არხი, 30 მაისი 2023, <<https://1tv.ge/video/premier-ministri-bratislavis-globaluri-usaftrkhebis-forumze-moambe-specialuri-gamoshveba/>> [07.09.2025].

¹⁰ თბილისის სააპელაციო სასამართლოს ადმინისტრაციულ საქმეთა პალატის 2023 წლის 27 ნოემბრის დადგენილება N4/ა-1428-23.

II. პროცესუალური ისტორია: თბილისის საპალაქო და სააპელაციო სასამართლოების დადგენილებები

თბილისის საქალაქო სასამართლომ შოთა თუთბერიძე სამართალდამრღვევად ცნო საქართველოს ადმინისტრაციულ სამართალდარღვევათა კოდექსის 166-ე მუხლის პირველი ნაწილით და სახდელის სახით შეუფარდა ჯარიმა 500 (ხუთასი) ლარის ოდენობით, ხოლო ადმინისტრაციულ სამართალდარღვევათა კოდექსის 173-ე მუხლის პირველ პუნქტთან დაკავშირებით საქმე შეწყვიტა სამართალდარღვევის ფაქტის და მტკიცებულებების არარსებობის გამო.¹¹ ბანერზე განთავსებული წარწერის შინაარსის შეფასებისას საქალაქო სასამართლომ აღნიშნა, რომ ის იყო უხამსი და შეურაცხმყოფელი ხასიათის და ამგვარად აღიქმებოდა ობიექტური შემფასებლის თვალთახედვით; წარწერას არ ჰქონდა პოლიტიკური, კულტურული, საგანმანათლებლო ან სამეცნიერო ღირებულება. ამასთან, რადგანაც შოთა თუთბერიძე იმყოფებოდა საზოგადოებრივ ადგილას, ის ვალდებული იყო დაეცვა საყოველთაო ეთიკისა და ზნეობის ნორმები, შესაბამისად, ამგვარი ვალდებულების შეუსრულებლობით მან დაარღვია მოქალაქეთა საზოგადოებრივი წესრიგი და მშვიდობა.¹² სასამართლოს აზრით, გამოხატვის თავისუფლებაში ჩარევას ჰქონდა კანონიერი მიზანი, ჩარევა იყო პროპორციული და აუცილებელი. შოთა თუთბერიძემ ეს გადაწყვეტილება გაასაჩივრა სააპელაციო წესით, რომელმაც პირველი ინსტანციის დადგენილება დატოვა ძალაში და ფაქტობრივად, ქვედა ინსტანციის მსჯელობა გაიზიარა.¹³

III. უხამსი და შეურაცხმყოფელი გამონათქვამების დაცვა გამომხატვის თავისუფლებით

1. დაცული სფეროს ფარგლები

თბილისის სააპელაციო სასამართლომ ბანერზე წარწერა „ირაყლი“ მიიჩნია უხამს და შეურაცხმყოფელ გამონათქვამად, არგუმენტად კი მოიტანა „სიტყვისა და გამოხატვის თავისუფლების შესახებ“ საქართველოს კანონი, რომელიც ამგვარ შემთხვევაში უშვებს სიტყვისა და გამოხატვის თავისუფლე-

¹¹ თბილისის საქალაქო სასამართლოს ადმინისტრაციულ საქმეთა კოლეგიის 2023 წლის 28 სექტემბრის დადგენილება N4/5969-23.

¹² იქვე.

¹³ თბილისის სააპელაციო სასამართლოს ადმინისტრაციულ საქმეთა პალატის 2023 წლის 27 ნოემბრის დადგენილება N4/ა-1428-23.

ბის შინაარსობრივი რეგულირების დანესების შესაძლებლობას.¹⁴ ადამიანის უფლებათა ევროპული სასამართლოს პრაქტიკის კონტექსტის გარეშე მოხმობით სასამართლო შეეცადა გაეგვლო ზღვარი გამოხატვის თავისუფლებასა და საზოგადოებრივ წესრიგის დაცვას შორის, თუმცა ვერ წარმოადგინა დამაჯერებელი არგუმენტები ამ კონკრეტულ საქმეში, ბანერზე არსებული წარწერა რატომ მიიჩნია უხამსობად. უხამსი შინაარსის შეფასებისას სასამართლოს ყურადღება უნდა გაემახვილებინა გამოხატვის განზრახვაზე, მიზანზე,¹⁵ კონტექსტსა და არა ცალკე აღებულ ვულგარული შინაარსის გამონათქვამზე.¹⁶ ეს იმ ფონზე, როდესაც სასამართლო აღნიშნავს, რომ „ირაყლი“ არა პირდაპირ, არამედ ასოციაციურად უკავშირდებოდა უხამსობას, თუმცა ამ სიტყვით ადრესატის იდენტიფიცირება შეუძლებელი იყო. წარწერის ფორმაზე ყურადღების გამახვილებით სასამართლომ გამოხატვის ვულგარული ბუნება განაცალკევა კონტექსტისა და მიზნისგან. ამგვარი მიდგომა, სამწუხაროდ, ტენდენციურია.¹⁷ სახელმწიფოს შეუძლია კონკრეტული პირის პოლიტიკური გამოხატვა კონტექსტისა და შინაარსის გათვალისწინების გარეშე მიიჩნიოს უხამსად და ამ გზით, შეზღუდოს იგი.¹⁸ ასეთ დამოკიდებულებას აქვს პოლიტიკურ გამოხატვის თავისუფლებაზე მსუსხავი ეფექტი.¹⁹

სახელმწიფომ შეურაცხმყოფელი გამონათქვამების რეგულირებით უნდა დაიცვას საზოგადოებრივი მორალი და წესრიგი, თუმცა ეს არ უნდა გააკეთოს გამოხატვისა და შეკრების თავისუფლების მომეტებული შეზღუდვით და საერთოდ აკრძალვით.²⁰ დემოკრატიის ფუნქციონირებისთვის სახელმწიფომ დაპირისპირებული ინტერესები სამართლიანად უნდა დააბალანსოს, რისთვისაც

¹⁴ „სიტყვისა და გამოხატვის თავისუფლების შესახებ“ საქართველოს კანონის პირველი მუხლის „ე“ ქვეპუნქტი, მე-9 მუხლის პირველი პუნქტის „ბ“ ქვეპუნქტი.

¹⁵ Murat Vural v. Turkey [ECtHR], App. No. 9540/07, 21 January 2015, para. 54.

¹⁶ იხ., „შპს თბილისის თავისუფალი უნივერსიტეტის“ სასამართლოს მეგობრის მოსაზრება 2020 წლის 6 ოქტომბრის N2/6/1367 კონსტიტუციურ სარჩელთან დაკავშირებით საქმეზე, „კონსტანტინე ჩაჩანიძე საქართველოს პარლამენტის წინააღმდეგ“, პარ. 1.1.1.

¹⁷ იხ., საქართველოში ადამიანის უფლებათა და თავისუფლებათა დაცვის მდგომარეობის შესახებ, საქართველოს სახალხო დამცველის ანგარიში, 2022, 155.

¹⁸ Sottiaux S., *Conflicting Conceptions of Hate Speech in the ECtHR's Case Law*, German Law Journal, Vol. 23, No. 9, 2022, 1195.

¹⁹ Guide on Article 11 of the European Convention on Human Rights, Freedom of Assembly and Association, Council of Europe/European Court of Human Rights, Updated on 31 August 2024, 18-19.

²⁰ იხ., კასრაძე ლ., შეკრების თავისუფლების შეზღუდვა მორალისა და სხვა სამართლებრივი სიკეთების დასაცავად – ადამიანის უფლებათა ევროპული სასამართლოს ერთგვაროვანი მიდგომა თუ ორმაგი სტანდარტი, წიგნში: ადამიანის უფლებათა დაცვა, კონსტიტუციური რეფორმა და სამართლის უზენაესობა საქართველოში, კ. კორკელიას რედაქტორობით, თბილისი, 2017, 97-100.

სიტყვის თავისუფლება დაცული უნდა იყოს თვითნებური შეზღუდვისაგან.²¹ ბანერებითა და პოსტერებით ინფორმაციის ან შეხედულებების გამოთქმა, მისი გავრცელება ან/და მიღება დაცულია გამოხატვის თავისუფლებით.²² ამ უფლებით დაცულია ისეთი შეხედულებები, რომლებიც შესაძლებელია იყოს შოკისმომგვრელი, შემაშფოთებელი ან შეურაცხმყოფელი, აწუხებდეს ხელისუფლებას ან მოსახლეობის ნაწილს.²³ შეკრებისა და გამოხატვის თავისუფლებაში ჩარევის ნებისმიერი ღონისძიება, გარდა იმ შემთხვევისა, როდესაც იგი ხელს უწყობს ძალადობას ან დემოკრატიული პრინციპების უარყოფას, არ ემსახურება დემოკრატიას და საფრთხეს უქმნის მას.²⁴ ენა არ არის მხოლოდ მოვლენების აღმწერი საშუალება, იგი პოლიტიკის ინსტრუმენტია.²⁵ ამდენად, ეს უფლება არ უნდა შეიზღუდოს მაშინ, როდესაც უზამსი სიტყვის სტილისტურ ინსტრუმენტად გამოყენების მიზანია გარკვეული პოლიტიკის მიმართ უკმაყოფილების გამოხატვა.²⁶ იგივე პოზიცია აქვს საქართველოს საკონსტიტუციო სასამართლოს, რომელიც პროფანაციულ გამოხატვას მიიჩნევს გამოხატვის თავისუფლებით დაცულ სფეროდ.²⁷ გამოხატვის თავისუფლება შესაძლებელია დაექვემდებაროს შეზღუდვას საქართველოს კონსტიტუციაში მოხსენიებული ლეგიტიმური მიზნების მისაღწევად, ამავე მიზნების მიღწევის თანაზომიერი საშუალებების გამოყენებით.²⁸

განსახილველ საქმეში სააპელაციო სასამართლოს არ შეუფასებია ამგვარი გამოხატვის მიზანი და კონტენტის, ვის ან რის მიმართ იყო გამოთქმული კრიტიკა და როგორი იყო დასაშვები კრიტიკის ფარგლები, არ უმსჯელია სამართლებრივ არგუმენტებსა და სასამართლო პრაქტიკაზე. დადგენილებაში მხოლოდ ფრაგმენტულად, არასრულად და ზედაპირულად არის გაანალიზებული

²¹ Bakircioglu O., *Freedom of Expression and Hate Speech*, *Tulsa Journal of Comparative and International Law*, Vol. 16, No. 1, 2008, 3.

²² General Comment No. 34, Article 19; *Freedoms of Opinion and Expression*, Human Rights Committee, CCPR/C/GC/34, 12 September 2011, para. 12

²³ *Handyside v. The United Kingdom* [ECtHR], App. No. 5493/72, 7 December 1976, para. 49. საქართველოს საკონსტიტუციო სასამართლოს 2023 წლის 27 ივლისის N1/4/1394 გადაწყვეტილება საქმეზე, „ზვიად კუპრავა საქართველოს პარლამენტის წინააღმდეგ“, II-4.

²⁴ *Kudrevičius and Others v. Lithuania* [ECtHR], App. No. 37553/05, 15 October 2015, para. 145.

²⁵ Gorenc N., *Hate Speech or Free Speech: An Ethical Dilemma?*, *International Review of Sociology*, Vol. 32, No. 3, 2022, 416.

²⁶ *Peradze and Others v. Georgia* [ECtHR], App. No. 5631/16, 15 March 2023, para. 45.

²⁷ საქართველოს საკონსტიტუციო სასამართლოს 2016 წლის 30 სექტემბრის N1/6/561, 568 გადაწყვეტილება საქმეზე, „საქართველოს მოქალაქე იური ვაზაგაშვილი საქართველოს პარლამენტის წინააღმდეგ“, II-40.

²⁸ საქართველოს საკონსტიტუციო სასამართლოს 2013 წლის 14 მაისის N2/2/516,542 გადაწყვეტილება საქმეზე, „საქართველოს მოქალაქეები – ალექსანდრე ბარამიძე, ლაშა ტულუში, ვახტანგ ხმაღაძე და ვახტანგ მაისაია საქართველოს პარლამენტის წინააღმდეგ“, II-7.

საერთაშორისო პრაქტიკა. იგივე ფერადისა და სხვების საქმეზე მსჯელობისას, სააპელაციო სასამართლო იმაზე ამახვილებს მხოლოდ ყურადღებას, რომ ამ საქმეში ბანერზე განთავსებული ნარწერა „პანორამა არა ****“, იყო „სრულიად უხამსი“ და „განსაკუთრებით შეურაცხმყოფელი“. ევროსასამართლოს განმარტებით, შეურაცხმყოფელი გამონათქვამების შეფასებისას, ვულგარული ფრაზების გამოყენება თავისთავად არ არის გადამწყვეტი ამ უფლების შეზღუდვის გამართლებისთვის, რადგან ის შეიძლება ემსახუროდეს სტილისტურ მიზნებს.²⁹ თუთბერიძის საქმეში ქართულმა სასამართლომ უხამსობის შესაფასებლად მხოლოდ გამოხატვის შინაარსს და სტილს მიაქცია ყურადღება, მიუხედავად იმისა, რომ უხამსი გამონათქვამები დაცულია გამოხატვის თავისუფლებით. საკითხზე დასაბუთების გარეშე აქცენტირებით სააპელაციო სასამართლომ ვერ შეძლო ამგვარი გამოხატვისა და უხამსობის მიმართების ჩვენება, ვერ დაასაბუთა უფლებაში ჩარევის მიზანშეწონილობა, რადგან, ბუნებრივია, ბანერით ანტიდასავლური პროპაგანდის გაპროტესტება შეუძლებელია მიიჩნეოდეს ღირებულებისგან დაცლილ ან/და ანტისაზოგადოებრივ გამოხატვად.

2. გამონაკლისი შემთხვევა დაცული სფეროდან

გამოხატვის თავისუფლება შეიძლება შეიზღუდოს იმ შემთხვევაში, როდესაც გამოხატვის ერთადერთი მიზანი არის შეურაცხყოფა – პირის უსაფუძვლო დამცირება ან პერსონალური თავდასხმა.³⁰ ამ უფლებაში ჩარევისთვის მძაფრი უარყოფითი რეაქცია *a priori* არ არის საკმარისი და ჩარევის აუცილებლობა დამატებით უნდა დასაბუთდეს.³¹ იმის გამო, რომ შეკრებაზე გაჟღერებული კონკრეტული გზავნილი სახელმწიფომ მიიჩნიოს „არასწორად“, არ არის საკმარისი საფუძველი ამგვარი გამოხატვის შესაზღუდად.³² ეს და სხვა გარემოება სააპელაციო სასამართლომ არ გაითვალისწინა. სასამართლოსთვის უნდა იყოს ცნობილი, რომ ამ უფლების ღირებულებად მიიჩნევა მათ შორის იმგვარი გამონათქვამების დაცვა, რომლებიც გამოხატულია კრიტიკისა და სარკაზმის ფორმით.³³

²⁹ Peradze and Others v. Georgia [ECtHR], App. No. 5631/16, 15 March 2023, para. 44.

³⁰ European Commission for Democracy Through Law (Venice Commission), CDL-AD (2016)002, Opinion on Articles 216, 299, 301 and 314 of the Penal Code of Turkey, Strasbourg, 15 March 2016, para. 68.

³¹ აბესაძე, 2022, 33.

³² იბ., Guide on Article 11 of the European Convention on Human Rights, Freedom of Assembly and Association, Council of Europe/European Court of Human Rights, 2022, 17.

³³ გვიდიანი, 2022, 100.

სააპელაციო სასამართლომ აღნიშნა, რომ შოთა თუთბერიძის ამგვარი გამოხატვის ერთადერთი მიზანი იყო მთავრობის მეთაურის შეურაცხყოფა და ამ გზით უხამსობის დემონსტრირება, შესაბამისად, მისი გამოხატვა არ იყო დაცული გამოხატვის თავისუფლებით. თავად სიტყვა „ირაკლი“ პირდაპირ არ უკავშირდებოდა არცერთ კონკრეტული პირს და შეუძლებელი იყო ადრესატის პირდაპირი იდენტიფიცირება. თავად შოთა თუთბერიძემ სხდომაზე დაადასტურა, რომ ეს გამოხატვა საქართველოს პრემიერ-მინისტრს, ირაკლი ლარიბაშვილს, მიემართებოდა. ამის მიუხედავად, სასამართლოს არ წარმოუდგენია, დასაბუთებული პოზიცია, რატომ მიიჩნია შოთა თუთბერიძის გამოხატვა პრემიერ-მინისტრის შეურაცხყოფად. პოლიტიკოსებს მართებთ მათ საქმიანობასთან დაკავშირებული კრიტიკის მოთმენა.³⁴ ამ შეფასების სადემონსტრაციოდ საქმეში არ იყო წარმოდგენილი არცერთი მტკიცებულება, სასამართლომ მხოლოდ აღნიშნა და არ შეეცადა მეტად განეწმინდა მსჯელობა, სიტყვაც არ უხსენებია საჯარო პირების მხრიდან მისაღები კრიტიკის ფართო საზღვრებზე. პოლიტიკოსებს აქვთ უფლება მოითხოვონ თავიანთი რეპუტაციის დაცვა, თუმცა ასეთი დაცვის მოთხოვნა უნდა შეფასდეს პოლიტიკური საკითხების ღია განხილვის ინტერესის კონტექსტში.³⁵ თუთბერიძის ერთადერთი მიზანი სწორედაც სახელმწიფო პოლიტიკის კრიტიკა იყო და არცერთ შემთხვევაში ეს არ უნდა იქნეს მიჩნეული მთავრობის მეთაურისადმი პერსონალურ შეურაცხყოფად ან დამცირებად. ცალკე აღნიშვნის ღირსია თავად კონტექსტი, – პროტესტი მოჰყვა გლობალური უსაფრთხოების ფორუმზე პრემიერ-მინისტრის განცხადებას, რომელმაც საზოგადოებრივი კრიტიკა დაიმსახურა.³⁶ შოთა თუთბერიძე იყო ერთ-ერთი, ვინც ღიად გამოხატა ამგვარი პოლიტიკისადმი კრიტიკა და დაგმო გაკეთებული განცხადების შინაარსი. სააპელაციო სასამართლომ ამ საკითხის შეფასებას თავი აარიდა, რადგან სხვა შემთხვევაში, მას შესაძლოა განსხვავებულად გადაეწყვიტა ხსენებული საქმე.

³⁴ იხ., Bychawska-Siniarska D., Protecting the Right to Freedom of Expression Under the European Convention on Human Rights, A Handbook for Legal Practitioners, Council of Europe, 2017, 64.

³⁵ იხ., Lingens v. Austria [ECtHR], App. No. 9815/82, 8 July 1986, para. 42.

³⁶ თეთრი ფურცლით პროტესტი, რადიო თავისუფლება, ხელმისაწვდომია: <<https://www.radiotavisupleba.ge/p/9792.html>> [07.09.2025]; საქართველოს სახალხო დამცველის განცხადება რუსთაველზე საპროტესტო აქციაზე განვითარებულ მოვლენებზე, 4 ივნისი 2023, <<https://www.ombudsman.ge/geo/akhali-ambebi/sakartvelos-sakhalkhodamtsvelis-gantskhadeba-rustavelze-saprotesto-aktsiaze-ganvitarebul-movlenebze>> [07.09.2025].

IV. გამოხატვის თავისუფლებაში ჩარევის ლეგიტიმური მიზნების დასაბუთებისა და მტკიცების პრობლემა

1. საზოგადოებრივი მორალის დაცვა

თბილისის სააპელაციო სასამართლომ გამოხატვის თავისუფლების შესაზღუდად დაასახელა ის ლეგიტიმური მიზნები, რომლებიც ამართლებდა გამოხატვის თავისუფლებაში ჩარევას – საზოგადოებრივი მორალისა და წესრიგის დაცვა. მისი მითითებით, უხამსობის შეზღუდვა ემსახურება იმ მიზანს, რომ ზიანი არ მიადგეთ ცალკეულ ინდივიდებსა და მთელ საზოგადოებას. თუმცა სასამართლო არ აგრძელებს მსჯელობას, ბანერზე წარწერა „ირაკლი“ როგორ აზიანებდა საზოგადოებრივ მორალს. სააპელაციო სასამართლო იმის აღნიშვნით შემოიფარგლა, რომ სიტყვათწყობა მიზანმიმართულად ქმნიდა უხამს სიტყვასთან „ძლიერ და მკაფიო ასოციაციურ ჯაჭვს“, ამასთან არ გააჩნდა პოლიტიკური, კულტურული, სამეცნიერო და საგანმანათლებლო ღირებულება. სასამართლოს აზრით, არ არსებობს მორალის ერთიანი აღქმა, თუმცა ეს გამოხატვა საზოგადოებაში დამკვიდრებული ღირებულებების წინააღმდეგ იყო მიმართული. ამ პოზიციის გასამყარებლად სასამართლოს არ შემოუთავაზებია დამაჯერებელი არგუმენტები, მას არ გაუშლია მსჯელობა, არ განუვრცია მორალის კონცეფცია და მისი მიმართება ბანერის ფორმით გამოხატვასთან.

სააპელაციო სასამართლომ ყურადღება გაამახვილა მხოლოდ გამოხატვის უხამს ფორმაზე, თუმცა გამორჩა (ან უყურადღებოდ დატოვა), რომ საქართველოს კონსტიტუცია გამოხატვის თავისუფლების შეზღუდვას არ უშვებს საზოგადოებრივი მორალის დაცვის საფუძვლით. საქართველოს კონსტიტუციისგან განსხვავებით, ევროკონვენცია ამგვარ საფუძველს ითვალისწინებს, თუმცა თავად საკონსტიტუციო სასამართლო აღნიშნავს, რომ გამოხატვის თავისუფლების ნებისმიერი შეზღუდვა საქართველოს კონსტიტუციასთან შესაბამისობის ტესტს უნდა აკმაყოფილებდეს.³⁷ ლეგიტიმური მიზნის არარსებობის პირობებში, ადამიანის უფლებაში ჩარევა არის თვითნებური, გაუმართლებელი და არაკონსტიტუციური.³⁸ საკონსტიტუციო სასამართლოს პრაქტიკის თანახმად, შეზღუდვის

³⁷ საქართველოს საკონსტიტუციო სასამართლოს 2009 წლის 10 ნოემბრის N1/3/421,422 გადაწყვეტილება საქმეზე, „საქართველოს მოქალაქეები გიორგი ყიფიანი და ავთანდილ უნგიაძე საქართველოს პარლამენტის წინააღმდეგ“, II-7.

³⁸ იხ., საქართველოს საკონსტიტუციო სასამართლოს 2013 წლის 5 ნოემბრის N3/1/531 გადაწყვეტილება საქმეზე, „ისრაელის მოქალაქეები – თამაზ ჯანაშვილი, ნანა ჯანაშვილი და ირმა ჯანაშვილი საქართველოს პარლამენტის წინააღმდეგ“, II-15.

კონსტიტუციურობა უნდა შეფასდეს თანაზომიერების პრინციპის გამოყენებით.³⁹ გამოხატვა, რომელიც მიემართება პოლიტიკის კრიტიკას და საჯარო თანამდებობის პირები შედარებულნი არიან სასქესო ორგანოებთან, დაცულია ევროკონვენციის მე-10 მუხლით, თუნდაც ეროვნულმა სასამართლომ პროტესტის ეს ფორმა მიიჩნიოს ამორალურად.⁴⁰

შოთა თუთბერიძის გამოხატვის ფორმა სრულად თავსებადი იყო კანონის მოთხოვნებთან. მისი პროტესტის ობიექტი იყო უმაღლესი პოლიტიკური თანამდებობის პირის მიერ გაკეთებული განცხადება, შესაბამისად, იგი მიზნად ისახავდა სახელმწიფო პოლიტიკის კრიტიკას. ამასთან, მის გამოხატვას არავის მორალურ შეხედულებებზე არ მოუხდენია გავლენა და არ გამოუწვევია ძალადობის რეალური საფრთხე. მხოლოდ იმის გამო, რომ ბანერზე გამოსახული წარწერა ვინმეს მიიჩნია უხამსად, ავტომატურად არ გულისხმობს, რომ დაირღვა საზოგადოებაში დამკვიდრებული მორალი. თუთბერიძემ საჯაროდ და ბანერის მეშვეობით გამოხატა პოლიტიკური პოზიცია – იქ მყოფ საზოგადოებას კი ჰქონდათ შესაძლებლობა მათთვის არასასურველი გამოხატვისთვის აერიდებინათ თავი – შესაბამისად, ვერ იქნება გამოყენებული ე.წ. „დატყვევებული მსმენელის დოქტრინა“.⁴¹ თუ ეს მოცემულობაა, გამოვა, რომ გამოხატვის ნებისმიერი ფორმა მიმართული იქნება საზოგადოებრივი მორალის წინააღმდეგ. ცხადია, დაუშვებელია გამოხატვის თავისუფლების შეზღუდვა იმის გამო, რომ ასეთ გამოხატვას „არ ვეთანხმებით, გვეშინია, გვძულს, მიგვანჩნია, რომ საზოგადოების მორალისა თუ ტრადიციების შეუსაბამოა“⁴². ამდენად, სააპელაციო სასამართლოს მიერ დასახელებული საზოგადოებრივი მორალის დაცვა ვერ გამოდგება გამოხატვის თავისუფლების შეზღუდვის გასამართლებლად; ამასთან, ამ პოზიციის გასამყარებლად მას არ უმსჯელია სამართლებრივ არგუმენტებზე, არ წარმოუდგენია კონკრეტული მტკიცებულებები, ის სტანდარტი, რაზე დაყრდნობითაც იხელმძღვანელა საკითხის შეფასებისას და შედეგად, ყოველგვარი დასაბუთების გარეშე უკანონოდ შეზღუდა პირის გამოხატვის თავისუფლება.

³⁹ საქართველოს საკონსტიტუციო სასამართლოს 2019 წლის 4 ივლისის N1/5/1271 გადაწყვეტილება საქმეზე, „ბესიკ ქათამაძე, დავით მჭავანაძე და ილია მალაზონია საქართველოს პარლამენტის წინააღმდეგ“, II-17.

⁴⁰ იხ., *Mătășaru v. the Republic of Moldova* [ECtHR], App. Nos. 69714/16 and 71685/16, 15 January 2019, paras. 6-10.

⁴¹ იხ., „შპს თბილისის თავისუფალი უნივერსიტეტის“ სასამართლოს მეგობრის მოსაზრება 2020 წლის 6 ოქტომბრის N2/6/1367 კონსტიტუციურ სარჩელთან დაკავშირებით საქმეზე, „კონსტანტინე ჩაჩანიძე საქართველოს პარლამენტის წინააღმდეგ“.

⁴² საქართველოს საკონსტიტუციო სასამართლოს 2016 წლის 30 სექტემბრის N1/6/561,568 გადაწყვეტილება საქმეზე, „საქართველოს მოქალაქე იური ვაზაგაშვილი საქართველოს პარლამენტის წინააღმდეგ“, II-50.

2. საზოგადოებრივი წესრიგის დაცვა

თბილისის სააპელაციო სასამართლომ აღნიშნა, რომ უხამსი სიტყვა ნებისმიერ შემთხვევაში არ ქმნიდა საზოგადოებრივი წესრიგის დარღვევის შემადგენლობას; ამის მიუხედავად, მისი შეფასებით, ბანერით პროტესტის ერთადერთი მიზანი იყო უხამსობის დემონსტრირება, რაც ლახავდა საზოგადოებაში დამკვიდრებულ ეთიკურ ნორმებს და ამიტომ ირღვეოდა საზოგადოებრივი წესრიგი. სასამართლოს არ წარმოუდგენია დამაჯერებელი და სარწმუნო არგუმენტები – რა კავშირი არსებობდა ბანერზე გამოსახულ წარწერასა და საზოგადოებრივი წესრიგის დარღვევას შორის, ვისი სიმშვიდე დაირღვა ან როგორ შეექმნა საზოგადოებრივ წესრიგს რეალური საფრთხე, რაში გამოიხატა საზოგადოებისადმი აშკარა უპატივცემულობა.

სამართალშემფარდებელს არ შეუფასებია, აპელანტის გამოხატვამ შექმნა თუ არა ძალადობის რეალური საფრთხე, რადგან ამ საკითხის განმარტება გადამწყვეტი მნიშვნელობისაა გამოხატვის თავისუფლების შეზღუდვის კონსტიტუციურობისთვის.⁴³ „საფრთხის რეალურობის განსაზღვრისათვის უნდა შეფასდეს ის, თუ რა კონტექსტში და რა ვითარებაში არის წარმოთქმული ასეთი მონოღება“.⁴⁴ თუთბერიძე პროტესტს გამოხატავდა მშვიდობიანად, ადრესატი კი იყო სახელმწიფო პოლიტიკის კრიტიკა. ამასთან, საჯარო ინტერესის საკითხზე გამოთქმული პოლიტიკური სიტყვისთვის დაწესებული შეზღუდვის ფარგლები მცირეა.⁴⁵ მეტიც, პოლიტიკური თანამდებობის პირებს აქვთ თმენის ვალდებულება და მისი ამგვარი გამოხატვა არ შეიძლება ჩაითვალოს პერსონალურ შეურაცხყოფად ან დამცირებად.⁴⁶ გამოხატვის თავისუფლება მიზნად ისახავს პოლიტიკური შეხედულების მშვიდობიანად და კანონიერად არტიკულაციის გარანტირებას.⁴⁷ მაშინ, როდესაც აქციის მონაწილეები არ იქცევიან ძალადობრივად, მნიშვნელოვანია, ხელისუფლებამ ამგვარი მშვიდობიანი შე-

⁴³ იხ., „შპს თბილისის თავისუფალი უნივერსიტეტის“ სასამართლოს მეგობრის მოსაზრება 2020 წლის 6 ოქტომბრის N2/6/1367 კონსტიტუციურ სარჩელთან დაკავშირებით საქმეზე, „კონსტანტინე ჩაჩანიძე საქართველოს პარლამენტის წინააღმდეგ“, პარ. 1.4.

⁴⁴ საქართველოს საკონსტიტუციო სასამართლოს 2011 წლის 18 აპრილის N2/482, 483, 487, 502 გადაწყვეტილება საქმეზე, „მოქალაქეთა პოლიტიკური გაერთიანება „მოძრაობა ერთიანი საქართველოსთვის“, მოქალაქეთა პოლიტიკური გაერთიანება „საქართველოს კონსერვატიული პარტია“, საქართველოს მოქალაქეები – ზვიად დიდიგური და კახა კუკავა, საქართველოს ახალგაზრდა იურისტთა ასოციაცია, მოქალაქეები დაჩი ცაგურია და ჯაბა ჯიშკარიანი, საქართველოს სახალხო დამცველი საქართველოს პარლამენტის წინააღმდეგ“, II-96.

⁴⁵ Bumbes v. Romania [ECtHR], App. Nos.18079/15, 3 August 2022, para. 92.

⁴⁶ იხ., ფრუიძე, 2016, 139.

⁴⁷ Vona v. Hungary [ECtHR], App. No.35943/10, 9 December 2013, para. 63. საქართველოს საკონსტიტუციო სასამართლოს 2023 წლის 27 ივლისის N1/4/1394 გადაწყვეტილება საქმეზე, „ზვიად კუპრავა საქართველოს პარლამენტის წინააღმდეგ“, II-4.

კრების მიმართ გამოიჩინოს გარკვეული ტოლერანტობა.⁴⁸ ტერმინი „მშვიდობიანი“ მოიცავს მათ შორის ისეთ ქცევას, რომელმაც შეიძლება გააღიზიანოს ან შეურაცხყოს ინდივიდები ან ჯგუფები, რომლებიც არ იზიარებენ ამგვარ იდეებს, ასევე, აფერხებს ნორმალურ საზოგადოებრივ ცხოვრებას; ასეთ შემთხვევაში, მოქმედებს ვარაუდი იმისა, რომ აქციის მონაწილეებს აქვთ მშვიდობიანი განზრახვა, გარდა იმ შემთხვევისა, როდესაც არსებობს ძალადობრივი ქმედებების გამოყენებისა და ნაქეზების დამაჯერებელი მტკიცებულებები.⁴⁹ განსახილველ შემთხვევაში არ არსებობდა მტკიცებულებები, რომლებიც დაადასტურებდა მისი ქმედების ძალადობრივ ხასიათს ან ძალადობის წარმოშობის რეალური საფრთხის არსებობას, მას არ გაუჟღერებია არაძალადობრივი ზრახვები. ამ ფაქტორებისა და საერთაშორისო პრაქტიკის გათვალისწინებით, შოთა თუთბერიძის გამოხატვა მშვიდობიანად მიიჩნევა.

ამრიგად, თუთბერიძის გამოხატვა მიემართებოდა სახელმწიფო პოლიტიკის კრიტიკას. მას არ გადაუკვეთავს ის ზღვარი, რომელიც გავლებულია გამოხატვის თავისუფლებასა და სხვათა უფლებებს შორის, არ ყოფილა ძალადობისკენ მოწოდება, ადმინისტრაციული შენობის ბლოკირება, ტრანსპორტის მოძრაობის შეფერხება. ამგვარად, არ დარღვეულა საზოგადოებრივი წესრიგი.

3. წვრილმანი ხულიგნობა

ქმედების წვრილმან ხულიგნობად კვალიფიკაციისთვის იგი ჩადენილი უნდა იყოს საზოგადოებრივ ადგილას, უნდა ირღვეოდეს საზოგადოებრივი წესრიგი, სიმშვიდე და ხელშეუხებლობა. ხულიგნობის ჩადენით პირმა აგრესიის დემონსტრირებით უხეშად უნდა დაირღვიოს ცხოვრების ნორმალური რიტმი, მოქალაქეთა სიმშვიდე და ის უნდა გამოხატავდეს საზოგადოებისადმი აშკარა უპატივცემულობას.⁵⁰ გამოხატვის თავისუფლებამ კონსტიტუციურ პრინციპებსა და ღირებულებებს უნდა შეუქმნას საფრთხე, რათა გამართლდეს მისი შეზღუდვა.⁵¹

⁴⁸ İzci v. Turkey, [ECTHR], App. No.42606/05, 23 July 2013, para. 89.

⁴⁹ Guidelines on Freedom of Peaceful Assembly (3rd edition), CDL-AD(2019)017rev, Study N769/2014, European Commission for Democracy Through Law (Venice Commission), OSCE Office for Democratic Institutions and Human Rights (OSCE/ODIHR), Strasbourg / Warsaw, 15 July 2020, 9.

⁵⁰ თბილისის საქალაქო სასამართლოს ადმინისტრაციულ საქმეთა კოლეგიის 2023 წლის 10 მარტის დადგენილება N4/456-23, პარ. 7.2.

⁵¹ იხ., საქართველოს საკონსტიტუციო სასამართლოს 2011 წლის 18 აპრილის N2/482,483,487,502 გადაწყვეტილება საქმეზე, „მოქალაქეთა პოლიტიკური გაერთიანება „მოდრობა ერთიანი საქართველოსთვის“, მოქალაქეთა პოლიტიკური გაერთიანება „საქართველოს კონსერვატიული პარტია“, საქართველოს მოქალაქეები – ზვიად ძიძიგური და კახა კუკავა, საქართველოს ახალგაზრდა იურისტთა ასოციაცია, მოქა-

ხულიგნობის ამ აუცილებელ ნიშნებზე სასამართლოს საერთოდ არ გაუმახვილებია ყურადღება. ეს მაშინ, როდესაც პროტესტი გამოიხატა მშვიდობიანად, აგრესიისა და ძალადობის გარეშე. ამასთან, ბანერზე თუნდაც უხამსი და შეურაცხმყოფელი წარწერა ყოფილიყო გამოსახული, ის მაინც დაცულია გამოხატვის თავისუფლებით როგორც ეროვნული, ისე ევროსასამართლოს პრაქტიკით.⁵² საერთო სასამართლოს მსგავსი ბლანკეტური მიდგომის პრაქტიკის არსებობის პირობებში, პირს ყოველთვის შეიძლება დაეკისროს ადმინისტრაციული პასუხისმგებლობა, თუკი სამართალშემფარდებელი ჩათვლის, რომ გამოხატული პროტესტი ეწინააღმდეგება საზოგადოებრივ მორალს და წესრიგს. გამოხატული პროტესტი შესაძლოა ვილადცას ყოველთვის მიაჩნდეს შეურაცხმყოფელად. ცხადია, ეს არ არის საკმარისი გამოხატვის თავისუფლების შესაზღუდად.

შოთა თუთბერიძის პროტესტი იყო მშვიდობიანი ხასიათის, რომელსაც არ გამოუწვევია საზოგადოებრივი წესრიგის დარღვევა, რომ არაფერი ვთქვათ წვრილმანი ხულიგნობის შემადგენლობაზე. როგორც ზემოთ აღინიშნა, ქმედების წვრილმან ხულიგნობად კვალიფიკაციისთვის სამართალდამრღვევი აგრესიული ფორმით უხეშად უნდა არღვევდეს მოქალაქეთა ცხოვრების ნორმალურ რიტმს, მათ სიმშვიდეს და ამასთან, ასეთი პირი უნდა გამოხატავდეს საზოგადოებისადმი აშკარა უპატივცემულობას. არცერთი დასახელებული გარემოება შოთა თუთბერიძის საქმეში არ გამოკვეთილა და არ არსებობდა მტკიცებულებები, შესაბამისად, მის ქმედებას არ გამოუწვევია საზოგადოებრივი წესრიგის თუნდაც მინიმალური დარღვევა. ის ბანერით ხელში და მასზე ასახული წარწერით პარლამენტის კიბებთან აპროტესტებდა სახელმწიფო პოლიტიკას. ამ ფაქტორზე სააპელაციო სასამართლოს საერთოდ არ უმსჯელია. სამაგიეროდ, სასამართლომ გამოხატვის ფორმა მიიჩნია საზოგადოებრივი წესრიგის დარღვევად, თითქოს შოთა თუთბერიძემ ჰიპოთეტურ მორალურ ღირებულებებს არ გაუწვია ანგარიში და ამ გზით დაარღვია საზოგადოებრივი წესრიგი. ბუნებრივია, ასეთი განმარტება დაცლილია ყოველგვარი სამართლებრივი შეფასებისგან.⁵³ სახელმწიფოს მხრიდან უცენზურო ტერმინების გამოყენების აკრძალვა უნდა მიემართებოდეს წესრიგის დაცვას და ძალადობის თავიდან აცილებას. ამ საქმეში მსგავსი გარემოებები არ გამოვლენილა, ამგვარად, შოთა თუთბერიძის გამოხატვის თავისუფლებაში ჩარევა იყო თვითმიზნური და არაკონსტიტუციური.

ლაქები დაჩი ცაგურია და ჯაბა ჯიშკარიანი, საქართველოს სახალხო დამცველი საქართველოს პარლამენტის წინააღმდეგ“, II-90.

⁵² იხ., *Peradze and Others v. Georgia* [ECtHR], App. No. 5631/16, 15 March 2023.

⁵³ იხ., „ირაკლის“ გამო უფლებადამცველების და აქტივისტების დაჯარიმება უკანონოა, სოციალური სამართლიანობის ცენტრი, 28 სექტემბერი 2023, <<https://socialjustice.org.ge/ka/products/iraqlis-gamo-uflebadamtsvelebis-da-aktivistebis-dajarimeba-ukanonoa>> [07.09.2025].

V. გამოხატვის თავისუფლების შეზღუდვის შემოწმება

1. გამოსადეგობა

საქართველოს კონსტიტუცია არ ითვალისწინებს გამოხატვის თავისუფლების შეზღუდვის საფუძვლად საზოგადოებრივი მორალის დაცვას.⁵⁴ ამასთან, დასახელებული საზოგადოებრივი წესრიგის დაცვის მოტივი თუთბერიძის საქმეში ვერ გამოდგება, რადგან საკონსტიტუციო სასამართლოს პრაქტიკით, პირის გამოხატვამ უნდა შექმნას ძალადობის ან სხვა კანონსწინააღმდეგო შედეგის დადგომის აშკარა, პირდაპირი და არსებითი საფრთხე.⁵⁵ თუთბერიძის გამოხატვა იყო მშვიდობიანი, რადგან თუკი აქციის მონაწილემ მშვიდობიანი ზრახვები გააჟღერა და მისი ქცევა არაძალადობრივია, ამგვარი ფორმით გამოხატული პროტესტი და შეკრება მშვიდობიანად მიიჩნევა.⁵⁶ სააპელაციო სასამართლომ ვერ დაასაბუთა, მშვიდობიანი პროტესტი, რომლის ობიექტია სახელმწიფო პოლიტიკის კრიტიკა და რომელიც არ იწვევს ძალადობას ან სხვა ადამიანის უფლებების დარღვევას, როგორ განაპირობებს საზოგადოებრივი წესრიგის დარღვევას.⁵⁷ მხოლოდ იმაზე მითითება, რომ უხამსი გამონათქვამით დაირღვა საზოგადოდ მიღებული ზნეობრივი ნორმები, არ არის კონსტიტუციურად გამართლებული არგუმენტი. საჭირო იყო, სასამართლოს წარმოეჩინა ამ მახასიათებლების ცხადი ურთიერთმიმართება. გამოხატვის თავისუფლებაზე დაწესებული შეზღუდვები უნდა ემსახურებოდეს კანონიერ მიზანს.⁵⁸ ამ უფლების შესაზღუდად თითოეულ სახელმწიფოს აქვს დისკრეცია, განსაზღვროს ლეგიტიმური საფუძველი, თუმცა ის უნდა იყოს გამოსადეგი და აუცილებელი დემოკრატიულ საზოგადოებაში.⁵⁹ საჯარო თავშეყრის ადგილებში ნებისმიერმა

⁵⁴ იხ., საქართველოს კონსტიტუციის მე-17 მუხლის მე-5 პუნქტი.

⁵⁵ საქართველოს საკონსტიტუციო სასამართლოს 2011 წლის 18 აპრილის N2/482, 483, 487, 502 გადაწყვეტილება საქმეზე, „მოქალაქეთა პოლიტიკური გაერთიანება „მოდ-რაობა ერთიანი საქართველოსთვის“, მოქალაქეთა პოლიტიკური გაერთიანება საქართველოს კონსერვატიული პარტია“, საქართველოს მოქალაქეები – ზვიად ძიძიგური და კახა კუკავა, საქართველოს ახალგაზრდა იურისტთა ასოციაცია, მოქალაქეები დაჩი ცაგურია და ჯაბა ჯიშკარიანი, საქართველოს სახალხო დამცველი საქართველოს პარლამენტის წინააღმდეგ“, II-104-105.

⁵⁶ Guidelines on Freedom of Peaceful Assembly, CDL-AD(2010)020, N581/2010, European Commission For Democracy Through Law (Venice Commission), OSCE/ODIHR, 2nd Ed., 9 July 2010, para. 1.3; Makarashvili and Others v. Georgia [ECtHR], App. Nos. 23158/20, 31365/20, 32525/20, 30 January 2023, para. 79.

⁵⁷ გვიდინი, 2022, 116.

⁵⁸ ამირანაშვილი, 2022, 361.

⁵⁹ იხ., Handbook on Monitoring Freedom of Peaceful Assembly, OSCE/ODIHR, 2011, 18-19.

შეკრებამ/დემონსტრაციამ შესაძლებელია გამოიწვიოს ჩვეულებრივი საზოგადოებრივი ცხოვრების გარკვეული ცვლილება/შეფერხება და ეს გარემოება თავისთავად არ ამართლებს შეკრების თავისუფლებაში ჩარევას.⁶⁰ სააპელაციო სასამართლომ არც ეს ფაქტორი შეაფასა და არ იმსჯელა, რამდენად არსებობდა საზოგადოებრივი ცხოვრების ნორმალური რიტმის შეფერხება.

სამართალშემფარდებელმა არ გაითვალისწინა ის გარემოება, რომ ლეგიტიმური მიზნის დასახელება თავისთავად არ ნიშნავს უფლებაში ჩარევის გამართლებას.⁶¹ „იდების მიუღებლობა არ შეიძლება გახდეს მისი გამოხატვის თავისუფლების შეზღუდვის საფუძველი“.⁶² სააპელაციო სასამართლოს უნდა დაესაბუთებინა, ბანერით გამოხატული წარწერა რა პირობებში, რა მოცემულობით, რა მიმართებით არღვევდა სხვათა უფლებებს. მან მხოლოდ აბსტრაქტული საზოგადოებრივი იდეალები დაასახელა გამოხატვის თავისუფლების შეზღუდვის გასამართლებლად, შეფასების გარეშე დატოვა, არსებობდა თუ არა ისეთი ლეგიტიმური მიზნები, რომელთა მისაღწევადაც დასაშვები იქნებოდა გამოხატვის თავისუფლების შეზღუდვა.⁶³

2. აუცილებლობა

გამოხატვის თავისუფლების შემზღუდველი ღონისძიება უნდა იყოს შეზღუდვის აუცილებელი და ყველაზე ნაკლებად მზღუდავი საშუალება.⁶⁴ სააპელაციო სასამართლოს საერთოდ არ უმსჯელია, რამდენად არსებობდა გამოხატვის თავისუფლების შეზღუდვის გარდაუვალობა და ადმინისტრაციული სახდელის დაკისრების საჭიროება.⁶⁵ სახდელის დაკისრება უნდა იყოს პროპორციული და გონივრული ზომა გამოხატვის თავისუფლების შესაზღუდად.⁶⁶ სამართალშემ-

⁶⁰ Peradze and Others v. Georgia [ECtHR], App. No. 5631/16, 15 March 2023, para. 36.

⁶¹ საქართველოს საკონსტიტუციო სასამართლოს 2023 წლის 27 ივლისის N1/5/1355,1389 გადაწყვეტილება საქმეზე, „სამსონ თამარიანი, მალხაზ მაჩალიკაშვილი და მერაბ მიქელაძე საქართველოს პარლამენტის წინააღმდეგ“, II-31.

⁶² საქართველოს საკონსტიტუციო სასამართლოს 2009 წლის 10 ნოემბრის N1/3/421,422 გადაწყვეტილება საქმეზე, „საქართველოს მოქალაქეები გიორგი ყიფიანი და ავთანდილ უნგიაძე საქართველოს პარლამენტის წინააღმდეგ“, II-7.

⁶³ Kudrevičius and Others v. Lithuania [ECtHR], App. No. 37553/05, 15 October 2015, para. 145.

⁶⁴ საქართველოს საკონსტიტუციო სასამართლოს 2017 წლის 17 ოქტომბრის N3/4/550 გადაწყვეტილება საქმეზე, „საქართველოს მოქალაქე ნოდარ დვალი საქართველოს პარლამენტის წინააღმდეგ“, II-26.

⁶⁵ იხ., საქართველოს სახალხო დამცველის სასამართლოს მეგობრის 2023 წლის 13 ივნისის მოსაზრება N15-5/5562 მოქალაქე საბა ბრაჭველის საქმეზე.

⁶⁶ საქართველოს საკონსტიტუციო სასამართლოს 2010 წლის 10 ნოემბრის N4/482,483, 487,502 საოქმო ჩანაწერი საქმეზე, „მოქალაქეთა პოლიტიკური გაერთიანება „მოდ-

ფარდებელს არ დაუსაბუთებია გამოხატვის თავისუფლების შეზღუდვის აუცილებლობა და სახდელის გამოყენება. ამრიგად, ამ საკითხების ღიად დატოვებამ შექმნა შთაბეჭდილება, რომ სასამართლოსთვის ეს გარემოება არ იყო არსებითი მნიშვნელობის, იმ ფონზე, როდესაც სასამართლო დადგენილებაში ფორმალურად მიუთითებს გამოხატვის თავისუფლების შეზღუდვის კონსტიტუციურ სტანდარტზე. შეფასების გარეშე დატოვებული, – რა შემთხვევაში არ შეუძლია სახელმწიფოს შეზღუდოს გამოხატვა, თუკი ის მიემართება სახელმწიფო პოლიტიკის კრიტიკას და პროტესტის შინაარსი მიუღებელია მისთვის, არ ეთანხმება, არ მოსწონს ან სჯერა, რომ ის შეუთავსებელია საზოგადოებრივ მორალთან და ტრადიციებთან. ხელისუფლების კრიტიკისთვის დაუშვებელია გამოხატვის თავისუფლებაში ჩარევა.⁶⁷ ნებისმიერი ღონისძიება, რომელიც იმაზე მეტად ზღუდავს უფლებას, ვიდრე ეს საჭიროა ლეგიტიმური მიზნის მისაღწევად, მიიჩნევა თანაზომიერების პრინციპის სანინალმდეგოდ.⁶⁸

გამოხატვის თავისუფლების რეგულირებისთვის უნდა იყოს დაცული „თვალსაზრისობრივი ნეიტრალობის პრინციპი“⁶⁹, აბსტრაქტული იდეალებისა და ღირებულებების დაცვის მცდელობა მძიმე ტვირთად აწევს გამოხატვის თავისუფლებით სარგებლობის ინტერესს.⁷⁰ პირთა გონებისათვის „ინფორმაციული ფილტრის“ დაყენება – გამოხატვის თავისუფლების შეზღუდვა შინაარსობრივი რეგულირებით, უფლებაში ჩარევის ერთ-ერთი ყველაზე მძიმე ფორმაა.⁷¹ სააპელაციო სასამართლოს უნდა შეეფასებინა, შოთა თუთბერიძის გამოხატვის თავისუფლების შეზღუდვა და მისთვის ადმინისტრაციული სახდელის დაკისრება რატომ იყო გარდაუვალად აუცილებელი ღონისძიება საზოგადოებრივი მორალისა და წესრიგის დასაცავად; ხომ არ არსებობდა ალტერნატიული ნაკლებადზღუდ-

რაობა ერთიანი საქართველოსთვის“, მოქალაქეთა პოლიტიკური გაერთიანება „საქართველოს კონსერვატიული პარტია“, საქართველოს მოქალაქეები ზვიად ძიძიგური და კახა კუკავა, საქართველოს ახალგაზრდა იურისტთა ასოციაცია, მოქალაქეები დაჩივანთა და ჯაბა ჯიშკარიანი, საქართველოს სახალხო დამცველი საქართველოს პარლამენტის წინააღმდეგ“, II-8.

⁶⁷ Guidelines on Freedom of Peaceful Assembly, CDL-AD(2010)020, N581/2010, European Commission For Democracy Through Law (Venice Commission), OSCE/ODIHR, 2nd Ed., 9 July 2010, para. 94.

⁶⁸ უნდა იყოს – იხ. საქართველოს საკონსტიტუციო სასამართლოს 2023 წლის 27 ივლისის N1/4/1394 გადაწყვეტილება საქმეზე, „ზვიად კუპრავა საქართველოს პარლამენტის წინააღმდეგ“, II-37.

⁶⁹ მარიკაშვილი, სვანიძე, ქობალია, 2020, 7.

⁷⁰ იქვე.

⁷¹ საქართველოს საკონსტიტუციო სასამართლოს 2019 წლის 2 აგვისტოს N1/7/1275 გადაწყვეტილება საქმეზე, „ალექსანდრე მძინარაშვილი საქართველოს პარლამენტის წინააღმდეგ“, II-36.

ველი საშუალება, რომლის გამოყენებით სახელმწიფო სამართლიან ბალანსს იპოვიდა დაპირისპირებული ინტერესების დასაცავად.⁷² რადგანაც აქციაზე პირის დაკავება მგრძნობიარე საკითხია, უნდა არსებობდეს გადაუდებელი აუცილებლობა, როდესაც ნათელია, რომ ასეთი პირი ჩაიდენს სერიოზულ დანაშაულს.⁷³ უნდა იყოს – უდავოა, თუთბერიძის გამოხატვის თავისუფლების შესაზღუდად არ არსებობდა საზოგადოებრივი აუცილებლობა და მწვავე საჭიროება. ამრიგად, მისი ადმინისტრაციული დაკავება იყო უკანონო. სასამართლომ გამოხატვის თავისუფლების შეზღუდვის შესახებ დადგენილება არ დააფუძნა რელევანტურ ფაქტებსა და მათ სამართლებრივ ანალიზს. უფლებაში ჩარევა კი გაამართლა აბსტრაქტული საზოგადოებრივი ღირებულებების დაცვით, მაშინ, როდესაც დემონსტრანტი მშვიდობიანი ფორმით აპროტესტებდა სახელმწიფო პოლიტიკას, არ არღვევდა კანონის მოთხოვნებს. მისი მშვიდობიანი გამოხატვის ფორმის მიმართ სახელმწიფოს არ გამოუჩენია შემწყნარებლობა.⁷⁴ შოთა თუთბერიძე არ იქცეოდა აგრესიულად არც სამართალდამცველების და არც საზოგადოების მიმართ, არ აფერხებდა ტრანსპორტის მოძრაობას, ხელს არ უშლიდა მოქალაქეთა გადაადგილებას, არ ბლოკავდა ადმინისტრაციულ შენობას, არ იყენებდა სიძულვილის ენას. მაშასადამე, მისი გამოხატვის თავისუფლების შეზღუდვა და ადმინისტრაციულ პასუხისგებაში მიცემა, შეუსაბამო იყო უფლების შეზღუდვის კონსტიტუციურ სტანდარტებთან.

3. პროპორციულობა (ვინრო გაგებით)

უფლების მზლუდავი ღონისძიების შემუშავებისას სახელმწიფომ უნდა დაადგინოს სამართლიანი ბალანსი – დაცული სიკეთე და მისი დაცვის ინტერესი უნდა აღემატებოდეს შეზღუდული უფლების დაცვის ინტერესს.⁷⁵ გამოხატვის თავისუფლების შეზღუდვა უნდა იყოს გამონაკლისი შემთხვევა და უფლებაში ჩარევა უნდა აკმაყოფილებდეს პროპორციულობის ტესტის მოთხოვნებს.⁷⁶ შოთა თუთბერიძის საქმეში გამოხატვის თავისუფლების შესაზღუდად დასახელებული ლეგიტიმური მიზანი (საზოგადოებრივი წესრიგის დაცვა) ვერ გამო-

⁷² იხ., გოცირიძე, 2007, 264-265.

⁷³ იხ., Human Rights Handbook on Policing Assemblies, OSCE/ODIHR, 2016, 109-110.

⁷⁴ იხ., Oya Ataman v. Turkey [ECtHR], App. No. 74552/01, 5 March 2007, paras. 39-42.

⁷⁵ საქართველოს საკონსტიტუციო სასამართლოს 2019 წლის 2 აგვისტოს N1/7/1275 გადაწყვეტილება საქმეზე, „ალექსანდრე მძინარაშვილი საქართველოს პარლამენტის წინააღმდეგ“, II-36.

⁷⁶ Freedom of Expression as a Common Constitutional Tradition in Europe, Report of the European Law Institute, 2022, 8.

დგება ვიწროდ მიზანმიმართულ საშუალებად.⁷⁷ სააპელაციო სასამართლოს მიერ შემოთავაზებული ლეგიტიმური მიზანი თუკი მიიჩნევა აუცილებელ და გამოსადეგ საშუალებად, მაშინ გამოვა, რომ საზოგადოებრივი თავშეყრის ადგილას ნებისმიერი უცენზურო ტერმინების გამოყენება საკმარისი იქნება პირის ადმინისტრაციულ პასუხისმგებლობაში მისაცემად და მისთვის ადმინისტრაციული სახდელის დასადებად. სასამართლოს მიდგომით, გამოხატვის თავისუფლება ინტენსიურად შეიზღუდა, რაც გამოორიცხავს სახელისუფლებო პოლიტიკის კრიტიკას ბანერებითა და ლოზუნგების გამოყენებით. ფაქტობრივად, დადგენილებით არ არის განსაზღვრული ის მედიუმი, როდესაც მსგავს შემთხვევებში საერთო სასამართლო გადაიხრება გამოხატვის თავისუფლების დაცვისაკენ. ამასთან, შეკრებებისას ადმინისტრაციული დაკავებები მავნე პრაქტიკა და კანონის არასწორი ინტერპრეტაციის შედეგია.⁷⁸ გამოხატვის თავისუფლების ინტენსიური შეზღუდვა შესაძლებელია გამართლდეს მხოლოდ წონადი ინტერესის დაცვის საჭიროებისთვის.⁷⁹ აქციაზე პირის დაკავება გამოწვეული უნდა იყოს უკიდურესი აუცილებლობით, რადგან თუნდაც ხანმოკლე დაკავება გავლენას ახდენს გადაადგილების თავისუფლებაზე.⁸⁰

გამოხატვის თავისუფლებით სარგებლობის შესაძლებლობის სრულად წართმევას უნდა დაუპირისპირდეს საპირწონე ლეგიტიმური მიზანი და არა საზოგადოების კონკრეტული ჯგუფის ან სახელმწიფოს ჰიპოთეზური მორალური ღირებულებები და არარსებული საზოგადოებრივი წესრიგის დაცვის საჭიროება. ცხადია, სახელმწიფო ვალდებულია შეზღუდოს გამოხატვის თავისუფლება, როდესაც ის სცდება კანონის ფარგლებს, აქვს ძალადობის წამახალისებელი ან სხვათა უფლებების დარღვევის პოტენციალი, თუმცა არა ყველა შემთხვევაში და თანაზომიერების პრინციპის განუხრელი დაცვის გარეშე. გამოხატვის თავისუფლებისთვის დანესებული შეზღუდვები აუცილებ-

⁷⁷ იხ., „შპს თბილისის თავისუფალი უნივერსიტეტის“ სასამართლოს მეგობრის მოსაზრება 2020 წლის 6 ოქტომბრის N2/6/1367 კონსტიტუციურ სარჩელთან დაკავშირებით საქმეზე, „კონსტანტინე ჩაჩანიძე საქართველოს პარლამენტის წინააღმდეგ“, პარ. 1.6.

⁷⁸ მშვიდობიანი შეკრების თავისუფლება (უფლებით დაცული სფერო და შეკრების მართვის სტანდარტი), საქართველოს სახალხო დამცველის სპეციალური ანგარიში, თბილისი, 2020, 45.

⁷⁹ საქართველოს საკონსტიტუციო სასამართლოს 2019 წლის 4 ივლისის N1/5/1271 გადაწყვეტილება საქმეზე, „ბესიკ ქათამაძე, დავით მჭავანაძე და ილია მაღაზონია საქართველოს პარლამენტის წინააღმდეგ“, II-35.

⁸⁰ იხ., Guidelines on Freedom of Peaceful Assembly (3rd edition), CDL-AD(2019)017rev, Study N769/2014, European Commission for Democracy Through Law (Venice Commission), OSCE Office for Democratic Institutions and Human Rights (OSCE/ODIHR), Strasbourg / Warsaw, 15 July 2020, 82-83.

ბელი უნდა იყოს დემოკრატიული საზოგადოებისთვის; არასტანდარტული ენის გამოყენება, იდეებისა და შეხედულებების არაორდინალურობა თავისთავად არ წარმოშობს შეზღუდვის საჭიროებას.⁸¹ გამოხატვის თავისუფლებით დაცულ სფეროში ექცევა პოლიტიკური დისკურსის ფარგლებში გამოთქმული იდეები თუ პოზიცია.⁸² სააპელაციო სასამართლოს დადგენილებით პროფანაციული ხასიათის გამოხატვაზე დაწესებულია შინაარსობრივი შეზღუდვა, რაც ქმნის შერჩევითი სამართლის განხორციელების შესაძლებლობას პოლიტიკურ გამოხატვაზე და მას ავტომატურად აქცევს საზოგადოებისთვის საშიშ და ამორალურ ქმედებად. შეკრების მონაწილეთა უკანონო დაკავება ან/და მათი ადმინისტრაციული მსჯავრდადება ხელს უშლის სხვებს მომავალში გამოხატონ პროტესტი,⁸³ ამგვარ მიდგომას აქვს მსუსხავი ეფექტი მსგავსი ფორმით პროტესტის გამოხატვაზე.⁸⁴ შეურაცხმყოფელი გამონათქვამების შესაზღუდად წერილმანი ხულიგნობის ამკრძალავი ნორმის გამოყენების პრობლემურობა კარგად წარმოჩინდა ფერაძისა და სხვების საქმეში. ამრიგად, შუთა თუთბერიძის გამოხატვის თავისუფლების შეზღუდვას არ ჰქონდა სამართლებრივი საფუძველი, ის სამართალდამრღვევად იქნა ცნობილი პოლიტიკური შინაარსის გამოხატვისთვის, სააპელაციო სასამართლომ არ გაითვალისწინა ბანერით გამოხატული პროტესტის კონტექსტი, მიზანი, უფლების შესაზღუდად დაწესებული ეროვნული და საერთაშორისო პრაქტიკა, უფლების შეზღუდვის აუცილებლობა და პროპორციულობა.

VI. დასკვნა

სტატიაში განხილული თბილისის სააპელაციო სასამართლოს დადგენილებით წარწერიანი ბანერებით გამოხატული პროტესტი, ყოველგვარი კონტექსტისა და მიზნის გათვალისწინების გარეშე, უხამსობად არის გამოცხადებული. სამართალშემფარდებელმა წარწერის ფორმაზე გაამახვილა ყურადღება და არ გაითვალისწინა გამოხატვის შინაარსი, მაშინ, როდესაც უხამსი

⁸¹ საქართველოს საკონსტიტუციო სასამართლოს 2023 წლის 27 ივლისის N1/4/1394 გადაწყვეტილება საქმეზე, „ზვიად კუპრავა საქართველოს პარლამენტის წინააღმდეგ“, II-52.

⁸² Bychawska-Siniarska, 2017, 17.

⁸³ Guide on Article 11 of the European Convention on Human Rights, Freedom of Assembly and Association, Council of Europe/European Court of Human Rights, Updated on 31 August 2024, 19.

⁸⁴ იხ., სახალხო დამცველმა 2 ივნისს დაკავებული აქციის მონაწილეების საქმეებზე სასამართლოს მიმართა, 16 ივნისი 2023, <<https://www.ombudsman.ge/geo/akhali-ambebi/sakhalcho-damtsvelma-2-ivniss-dakavebuli-aktsiis-monatsileebis-sakmeebze-sasamartlos-mimarta>> [07.09.2025].

და ვულგარული გამონათქვამებიც დაცულია გამოხატვის თავისუფლებით. სააპელაციო სასამართლომ გამოხატვის თავისუფლებასა და საზოგადოებრივ წესრიგის დაცვას შორის ვერ გაავლო ზღვარი, რათა სამართლიანად დაეხმებინა დაპირისპირებული ინტერესები. სასამართლომ შეფასების გარეშე დატოვა, ვის მიმართ იყო გამოთქმული კრიტიკა, როგორი იყო პოლიტიკოსის თმენის ვალდებულების ფარგლები, რამდენად არსებობდა ადმინისტრაციული სახდელის დაკისრების გარდაუვალი აუცილებლობა. უფლებაში ჩარევის მიზანშეწონილობაზე საუბრისას, სასამართლომ ვერ შეძლო დაესაბუთებინა შოთა თუთბერიძის გამოხატვის თავისუფლების უხამსობასა და წვრილმანი ხულიგნობის შემადგენლობასთან ურთიერთმიმართება. ფაქტობრივად, მსგავსი პროტესტი ავტომატურად, სათანადო დასაბუთების გარეშე, საზოგადოებისთვის საშიშ და ამორალურ ქმედებად არის გამოცხადებული. ლეგიტიმური მიზნის არარსებობის პირობებში კი, ადამიანის უფლებაში ჩარევა არის თვითნებური და არაკონსტიტუციური.

გამოხატვის თავისუფლების სათანადო დაცვის გარეშე შეუძლებელია საზოგადოების განვითარება. დაუშვებელია ამ უფლების შეზღუდვა, როცა უხამსი ენის გამოყენების მიზანია სახელმწიფო პოლიტიკის მიმართ საზოგადოებრივი უკმაყოფილების გამოხატვა. მნიშვნელოვანია, გამოხატვის თავისუფლების შინაარსობრივი შეზღუდვისთვის არსებობდეს მწვავე საზოგადოებრივი საჭიროება, რომლის მისაღწევადაც დასაშვები იქნება გამოხატვის თავისუფლების შეზღუდვა. ამასთან შემზღუდველი ღონისძიება უნდა იყოს შეზღუდვის აუცილებელი, პროპორციული და ნაკლებად მზღუდავი საშუალება. ამ საქმეში სასამართლოს უნდა შეეფასებინა რამდენად გამართლებული იყო აბსტრაქტული იდეალებისა და ღირებულებების დაცვის მოტივით გამოხატვის თავისუფლების შეზღუდვა და პირისთვის ადმინისტრაციული სახდელის დაკისრება. სასამართლოს უნდა გაეთვალისწინებინა გამოხატვის განზრახვა, ხომ არ ყოფილა ძალადობისკენ მონოდება ან გამოხატვას ხომ არ გამოუწვევია ძალადობის რეალური საფრთხე, რამდენად რეალურად დაირღვა საზოგადოებრივი წესრიგი და მორალი, შეფერხდა თუ არა ტრანსპორტის მოძრაობა, ხელი შეეშალა თუ არა ადმინისტრაციული ორგანოების მუშაობას. აღნიშნული სტანდარტის დაუცველობის შემთხვევაში, ყოველთვის იარსებებს პროფანაციული გამოხატვის შინაარსობრივი შეზღუდვის შესაძლებლობა, რომელსაც ექნება მსუსხავი ეფექტი ამგვარი ფორმით პოლიტიკურ გამოხატვაზე.

გამოყენებული ლიტერატურა

- ამირანაშვილი გ., გამოხატვის თავისუფლების „საკაცაციო უპირატესობა“, წიგნში: რევაზ გოგშელიძე 65, ვ. ხრუსტალის და გ. მეფარიშვილის რედაქტორობით, თბილისი, 2022
- აბესაძე დ., არღვევს თუ არა საქართველოს კონსტიტუციას საჯარო თავშეყრის ადგილას გაკეთებული უხამსი გამონათქვამის გამო პირისათვის სახელმწიფოს მიერ პასუხისმგებლობის დაკისრება, „საკონსტიტუციო სამართლისა და პოლიტიკის ჟურნალი“, N1, 2022
- გვიდიანი ჯ., აზრის გამოხატვის საკონსტიტუციოსამართლებრივი სტანდარტი: ქართული და ევროპული პერსპექტივა, წიგნში: გიორგი კვერენჩილაძე 50, სულხან-საბა ორბელიანის უნივერსიტეტის გამომცემლობა, 2022
- გოცირიძე ე., გამოხატვის თავისუფლება კონფლიქტურ ღირებულებათა სამართლიანი დაბალანსების კონტექსტში (ადამიანის უფლებათა ევროპული კონვენციისა და სტრასბურგის სასამართლოს იურისპრუდენციის მიხედვით), თბილისი, 2007
- კასრაძე ლ., შეკრების თავისუფლების შეზღუდვა მორალისა და სხვა სამართლებრივი სიკეთეების დასაცავად – ადამიანის უფლებათა ევროპული სასამართლოს ერთგვაროვანი მიდგომა თუ ორმაგი სტანდარტი, წიგნში: ადამიანის უფლებათა დაცვა, კონსტიტუციური რეფორმა და სამართლის უზენაესობა საქართველოში, კ. კორკელიას რედაქტორობით, თბილისი, 2017
- მარიკაშვილი ე., სვანიძე თ., ქობალია შ., გამოხატვის თავისუფლება საქართველოში, საქართველოს დემოკრატიული ინიციატივა, 2020
- ფრუიძე ს., გამოგამოხატვის თავისუფლების მიმართება პატივისა და რეპუტაციის პიროვნულ უფლებებთან, „სამართლის ჟურნალი“, N1, 2016
- ჯიშკარიანი ბ., გამოხატვის თავისუფლების ფარგლები საქართველოში (სისხლის-სამართლებრივი ასპექტების გათვალისწინებით), „გერმანულ-ქართული სისხლის სამართლის ჟურნალი“, N2, 2021
- Bychawska-Siniarska D., Protecting the Right to Freedom of Expression Under the European Convention on Human Rights, A Handbook for Legal Practitioners, Council of Europe, 2017
- Bakircioglu O., Freedom of Expression and Hate Speech, Tulsa Journal of Comparative and International Law, Vol. 16, No. 1, 2008
- Gorenc N., Hate Speech or Free Speech: An Ethical Dilemma?, International Review of Sociology, Vol. 32, No. 3, 2022
- Sottiaux S., Conflicting Conceptions of Hate Speech in the ECtHR's Case Law, German Law Journal, Vol. 23, No. 9, 2022